

Dirk Alkemade

**RADICALE
DEMOCRATIE
Pieter Vreede
(1750-1837) EN DE
NEDERLANDSE
REVOLUTIE**

Boom - Amsterdam

Deze uitgave is tot stand gekomen met steun van de Stichting Daendels, de J.E. Jurriaanse Stichting, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting, Studiefonds Ketel, de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de Thijssen-Schoute Stichting, het Professor Van Winter Fonds, the Fulbright Program, de Stichting Jacob Campo Weyerman, het Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, Stichting Brabants Heem en Stichting Fonds voor de Geld- en Effectenhandel.

Afbeelding omslag: Het verbranden van de vrijheidsboom te Breda, 1793 en portret van Pieter Vreede, beide door Reinier Vinkeles. Rijksmuseum Amsterdam.

Ontwerp omslag en binnenwerk: Mijke Wondergem

Verzorging binnenwerk: Peter Tychon

Auteursfoto: Universiteit Leiden

© 2025 Dirk Alkemade en Boom uitgevers Amsterdam

1e Druk juni 2025

2e Druk september 2025

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 978 90 2447 552 0

NUR 681

www.boom.nl

Inhoud

Inleiding 9

I — DE LEIDSE JAREN (1750-1787)

1 Verval en Verlichting (1750-1780) 35

Politieke spanningen in de Republiek 36

Een Leidse familie in greinen 40

De wellust der gezelligheid: genootschappelijkheid 49

Tussen engagement en politiek 59

Verlichte vrienden 62

2 Wee Willem! Wee uw stam! Stadhouder onder vuur (1780-1782) 67

Stadhouder in het nauw 68

Literaire karaktermoord 73

Maskers en mystificatie 84

3 Verenigd en verdeeld: patriotse strijd in Leiden (1780-1784) 89

De oprichting van het Leidse vrijkorps 90

Politisering van de publieke ruimte 100

4 Een volksregering bij representatie: politieke ideeën 109

Oude en nieuwe rechten 110

Waermond en Vryhart: een gesprek over de vrijheid 115

Republikeinse democratie in een stedelijke context 124

5 Alle moderatie is maar knoeiwerk: revolutie (1785-1787) 135

De Hollandse Vergadering van Gewapende Burgerkorpsen 139

Machtsuitbreiding, onderhandelingen en escalatie 149

Oorlog en Vrede 157

Op pad met het Vliegend Legertje 162

Contrarevolutie 169

II — DE BRABANTSE JAREN (1787-1796)

6 Contrarevolutie en ballingschap (1790-1794) 175

Vlucht, contrarevolutie en vervolging 176

Vestiging in Lier 180

Een Hollandse fabrikant in Tilburg 187

Nieuwe vrienden 192

7 Revolutie in Brabant: de geboorte van een provincie (1794-1795) 197

De strijd om Staats-Brabant 198

De ontmanteling van het ancien régime in Tilburg 207

De geboorte van Bataafs-Brabant 212

Aan het werk in het Versailles van Brabant 221

8 Wij willen een ware vaderlander! Een ontspoorde kiesvergadering in januari 1796 227

De politiek van de volkssociëteiten 228

De ontspoorde kiesvergadering 233

III — DE BATAAFSE JAREN (1796-1798)

9 Een partij cordate mannen? Partijstrijd in de Nationale Vergadering (1796) 247

Een verderfelijk systeem 248

De strijd voor de eenheid 252

Een dik boek: het *Plan van Constitutie* 261

10 Heilzame onrust! Strijd voor republikeinse democratie (1797) 267

Volksinvloed onder vuur 267

Rechtvaardigheid en mensenliefde: discussies over de slavernij 283

Een meeslepend redenaar 290

Verkiezingen en referendum 296

11 Radicalen aan de macht: het revolutiejaar 1798 307

De weg naar de staatsgreep 309

Adieu aristocraten! De staatsgreep van 22 januari 1798 318

Reorganisatie en zuivering 332

Wat is een schrikbewind? 341

IV — DE LATE JAREN (1799-1837) EN ERFENIS

12 Een republiek in een koninkrijk? (1799-1837) 363

Tegenomwentelingen 364

De vlucht naar de literatuur: historische toneelstukken en zedekundige romans 369

Nieuwe pogingen tot verheffing uit het economisch verval 378

Schrijven of zwijgen 386

13 Epiloog: een erflater zonder erfgenamen 397

Conclusie 407

Woord van dank 423

Bijlagen 425

Overzicht van de Vergaderingen van Gewapende Burgerkorpsen 425

Werken van Pieter Vreede 427

Bronnen en literatuur 435

Noten 481

Illustratieverantwoording 537

Namenregister 538

Qu'est-ce qu'un homme révolté? Un homme qui dit non. Mais s'il refuse, il ne renonce pas: c'est aussi un homme qui dit oui, dès son premier mouvement.

Albert Camus

We have it in our power to begin the world over again.

Thomas Paine

People have the power to redeem the work of fools.

Patti Smith

Inleiding

Adieu aristocraten!

Op de laatste dag van het jaar 1797 arriveerde de Franse politicus Charles Delacroix in Den Haag. Delacroix (1741-1805), tot kort daarvoor minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk, ging aan de slag als de nieuwe Franse ambassadeur in de Bataafse Republiek. In de dagen na zijn aankomst maakte hij zich vertrouwd met de Haagse politiek. Hij sprak met verschillende politici en groeperingen. Enthousiaste revolutionairen vuurden hun plannen voor het land op hem af. Vergramde regenten klaagden over de polarisatie in politiek en samenleving. Andere Haagse insiders vertelden over hun hooggestemde idealen, maar wisten niet hoe ze die konden waarmaken. Delacroix hoorde al deze personen geduldig, maar ook enigszins ongeïnteresseerd aan. Zijn voorganger had hem al uitvoerig over hen ingelicht. Ze vertelden hem weinig nieuws. Eigenlijk was Delacroix maar op zoek naar één man. Waar was Pieter Vreede?¹

Drie jaar eerder was er in Nederland revolutie uitgebroken. De Bataafse omwenteling van 1795 had geresulteerd in de vestiging van de Bataafse Republiek. In het hele land was er feestgevierd, waren er mensenrechtenverklaringen uitgevaardigd en hadden opgetogen burgers gedanst rond de vrijheidsboom. Een revolutionair parlement, de Nationale Vergadering, ging aan het werk om een grondwet op te stellen die de nieuwe politieke orde moest verankeren. Toen Delacroix in de Republiek aankwam, was er van al die feestvreugde weinig meer over. Het ontwerpen van een grondwet bleek een hele opgave. De volksvertegenwoordigers waren diep verdeeld geraakt over wat erin moest komen te staan. Een eerste grondwetsontwerp was in augustus 1797 in een referendum aan de Nederlandse bevolking voorgelegd, maar door een grote meerderheid verworpen. Dat dit kon gebeuren was te danken aan een groep radicalen in het parlement. Hun politieke leider, Pieter Vreede, had alle registers opengetrokken om dit ‘monster’ te bestrijden. Vreede was van mening dat dit grondwetsontwerp een regelrechte poging was om de Nederlanders te veranderen in ‘verachtelijke slaven’ en de revolutionaire idealen voorgoed de nek om te draaien. Politici die

deze grondwet hadden goedgekeurd, maakte hij uit voor addergebroed en alles wat slecht was. Het was een ongehoorde manier van politiek bedrijven, maar daardoor niet minder succesvol.

Na de verwerping van deze grondwet hadden de radicalen onder leiding van Vreede de Franse regering ervan weten te overtuigen dat er drastische maatregelen nodig waren om de Bataafse Revolutie tot een succes te maken. De komst van Delacroix was hier een gevolg van. Hij had vanuit Parijs een duidelijke opdracht meegekregen: hij moest in contact treden met Pieter Vreede om samen met hem een plan te beramen om de Bataafse Republiek zo spoedig mogelijk een grondwet te bezorgen. Zo nodig door middel van een staatsgreep.

Vreede was echter nergens te bekennen. Hij lag ziek op bed, thuis in Tilburg. Zijn vrienden verzekerden Delacroix dat hij herstellende was en ieder moment op het Binnenhof kon terugkeren. Ondertussen werkten zij in het diepste geheim aan de plannen voor de staatsgreep. Delacroix hield echter voet bij stuk: zonder Vreede geen staatsgreep. Op vrijdag 19 januari togen daarom enkele radicale samenzweers naar Tilburg, om hun leider persoonlijk naar Den Haag te escorteren. Twee dagen later kwam hij in een met vier paarden bespannen koets Den Haag binnengereden en vond de langverwachte ontmoeting plaats tussen de Franse ambassadeur en de leider van de radicalen. Tijdens een grote feestmaaltijd diezelfde avond werden er heildronken uitgebracht op de Franse Revolutie, op de onthoofding van Lodewijk XVI (precies vijf jaar eerder), en natuurlijk op het welslagen van hun eigen staatsgreep, die de volgende ochtend moest geschieden. 'Alles staat klaar voor de grote slag', schreef Vreede die avond aan zijn vrouw Suzanna. 'Adieu aristocraten!' De staatsgreep kon beginnen.²

De radicale staatsgreep van 22 januari maakte de weg vrij voor de *Staatsregeling* van 1798, de eerste Nederlandse grondwet. Deze grondwet vormde de belangrijkste staatkundige doorbraak in de Nederlandse politieke geschiedenis sinds de Opstand. Ze maakte een definitief einde aan de structuur en instellingen van de oude Republiek, die al ruim twee eeuwen of langer dienst hadden gedaan. Daarvoor kwam nu een eenheidsstaat in de plaats, met een gekozen parlement, een nationale overheid, scheiding der machten en stemrecht voor vrijwel alle mannen van 20 jaar of ouder die niet in de bedeling zaten. De grondwet garandeerde de gelijkheid voor de wet, de scheiding van kerk en staat, en rechten zoals de vrijheid van meningsuiting en drukpers.

De radicale Republikeinen onder leiding van Pieter Vreede legden de basis voor de moderne politiek in Nederland. Veel van de vernieuwin-

gen zijn in min of meer ongewijzigde vorm tot de huidige dag blijven voortbestaan. Andere politieke verworvenheden bleken meer tijdelijk van aard, zoals het algemeen mannelijk stemrecht, de parlementaire democratie en het idee van volkssoevereiniteit. In de grondwetswijzigingen die volgden (in 1801 werd de *Staatsregeling* al vervangen) zouden deze democratische verworvenheden sterk worden teruggedrongen, om vervolgens meer dan een eeuw uit de politiek te verdwijnen.³ De *Staatsregeling* van 1798 vormt dus een democratisch hoogtepunt in de Nederlandse geschiedenis. Het percentage stemgerechtigden onder de Nederlandse bevolking, om maar één graadmeter voor de moderne democratie te noemen, werd in de gehele negentiende eeuw niet geëvenaard. Pas in 1919, met de introductie van het kiesrecht voor vrouwen, werd dit percentage voorbijgestreefd.⁴

De staatsgreep van 1798 vormde de climax in een proces van politisering en radicalisering dat al aan het begin van de jaren 1780 op gang was gekomen. Tijdens de jaren die bekendstaan als de patriottentijd (1780-1787) en de periode van de Bataafse Republiek (1795-1801) – gezamenlijk ook wel aangeduid als de Nederlandse Revolutie – voerden verschillende personen en groeperingen een strijd om medezeggenschap en politieke invloed. Deze strijd ging gepaard met fundamentele discussies over de vraag wie het eigenlijk voor het zeggen had in het land, en wat het betekende om vrij te zijn. Een radicaal-democratische stroming wist ondanks haar minderheidspositie een buitengewoon grote invloed uit te oefenen op deze politieke ontwikkelingen. Dit boek vertelt het verhaal van die radicale strijd voor democratie aan de hand van het politieke leven van haar felste pleitbezorger, Pieter Vreede (1750-1837).

De Nederlandse Robespierre?

In het najaar van 1797 deden er in Haagse kringen al geruchten de ronde dat er een staatsgreep ophanden was. Dat Pieter Vreede daarin een belangrijke rol zou spelen, verbaasde destijds niemand. De volksvertegenwoordiger Jan Carel Smisjaert (1744-1808), die een staatsgreep niet principieel afwees, liet bijvoorbeeld aan zijn vrienden weten dat Vreede al een tijdje bezig was politici op te hitsen. Zodra hij de kans kreeg, zo meende Smisjaert, zou Vreede vanwege zijn heerszuchtige karakter waarschijnlijk ‘overhellen tot een Robespierriaansche rol’.⁵ Het was niet de eerste, of de laatste, keer dat tijdgenoten hem en zijn medestanders in verband brachten met Maximilien de Robespierre, de man die men persoonlijk verantwoordelijk hield voor het bloedvergieten in de radicale fase van de Franse Revolutie.⁶

Al sinds het begin van de patriottentijd was Vreede een belangrijke figuur in de radicaal-democratische beweging. Hij was een telg uit een welgestelde Leidse familie van doopsgezinde lakenfabrikanten. Het uitbreken van oorlog tussen de Republiek en Engeland in 1780, een oorlog die desastreus verliep voor de Republiek, zette hem op een koers die hem in strijd bracht met het Nederlandse ancien régime. Geïnspireerd door de Verlichting en de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog kwam hij al snel tot de radicale conclusie dat de Nederlanders nooit vrij waren geweest. Vrijheid kon alleen bestaan in een democratie, waarin burgers directe invloed konden uitoefenen op wetgeving en bestuur. Het alternatief was niets minder dan politieke slavernij.

Vreede schuwde radicale middelen niet om zijn tijdgenoten van zijn denkbeelden te overtuigen: zijn spotdichten *De oranjeboomen* en *Aanspraak aan Willem de vde* behoorden tot de meest aanstootgevendste aanvallen op de stadhouder in de patriottentijd. Vreede gebruikte zijn retorische en organisatorische talenten om zijn stad- en landgenoten te mobiliseren in lokale, provinciale en nationale organisaties. Hierdoor verwierven de patriotten grote politieke en militaire macht, waarmee zij de stadhouder en regenten onder druk zetten en democratische hervormingen afdwongen. Vanaf eind 1786 verkeerde de Republiek in een revolutionaire burgeroorlog. Deze patriotse revolutie werd in september 1787 bruut onderbroken door een militaire interventie van de koning van Pruisen, de zwager van stadhouder Willem v. Met vele duizenden medepatriotten sloeg Vreede op de vlucht. Na een kort verblijf in Lier in de Zuidelijke Nederlanden, vestigde hij zich met zijn familie in Tilburg.

De patriottenrevolutie kreeg een vervolg met de Bataafse Revolutie, die in 1794 begon. Al in de eerste maanden van de Bataafse Revolutie behaalde Vreede in Brabant een belangrijk resultaat. Staats-Brabant was al bijna twee eeuwen een achtergesteld wingewest dat geen politieke autonomie genoot. Ondanks de revolutionaire idealen van vrijheid en gelijkheid, weigerden de revolutionaire Staten-Generaal Staats-Brabant als gelijkwaardig gewest toe te laten tot hun vergadering. In juni 1795 zorgde Vreede ervoor dat afgevaardigden uit heel Brabant in Tilburg samenkwamen en het soevereine gewest 'Bataafs Brabant' uitriepen. Wat in de voorgaande twee eeuwen niet was gelukt, wist Vreede vrijwel eigenhandig in enkele weken te bewerkstelligen: Brabant werd een zelfstandig gewest.

Als verkozen volksvertegenwoordiger in de Nationale Vergadering groeide Vreede vervolgens uit tot leider van een groep radicale Repu-

Portret van Pieter Vreede uit 1807. Vervaardigd door Reinier Vinkeles.

blikeinen. Hij werd bekend door zijn meeslepende toespraken, maar ook vanwege zijn compromisloze houding en opruiende manier van politiek bedrijven. Hij ontpopte zich tot de felste verdediger van democratische hervormingen. Hij was bovendien de belangrijkste pleitbezorger voor de afschaffing van slavenhandel en slavernij in de Nederlandse koloniën. Tegenover zijn politieke tegenstanders was hij onverzoenlijk: hij bestempelde federalisten, orangisten en aristocraten tot vijanden van de revolutie.

Na de staatsgreep van januari 1798 nam hij zitting in het Uitvoerend Bewind. De angst voor zijn 'robespierriaanse' neigingen leek te worden bewaarheid: duizenden mensen verloren hun stemrecht. Volgens Vreede was dit een spijtige, maar noodzakelijke stap om de democratische beloftes van de revolutie veilig te stellen.

Een tweede staatsgreep in juni 1798 maakte een einde aan Vreedes bewind, dat in de politieke pers werd omschreven als een 'schrikbewind', een jakobijnse terreur. Hij weerde zich kranig tegen dergelijke aantijgingen. Van massale arrestaties, vervolgingen en executies was immers geen sprake geweest. De guillotine, het 'nationale scheermes' van de Franse Revolutie, speelde in het revolutionaire voorjaar van 1798 geen rol. De verwijzingen naar de Franse terreur geven vooral te kennen dat er een angst voor democratisch radicalisme leefde in de Bataafse Republiek en dat tijdgenoten Vreede zagen als de verpersoonlijking van dit gedachtegoed.

Het jaar 1798 markeerde het hoogtepunt én het einde van het democratisch radicalisme in de Nederlandse Revolutie. Al dan niet vrijwillig, verdwenen Vreede en zijn medestanders uit de nationale politiek en

daarmee vervlogen ook hun politieke idealen. In de daaropvolgende decennia hield hij zich politiek afzijdig. De jaren die hem restten, wijdde hij aan het schrijven van romans, economische verhandelingen en zijn levensherinneringen. Hij overleed in 1837 op 86-jarige leeftijd.

De Nederlandse Revolutie

In de geschiedschrijving gold lange tijd niet het jaar 1798, maar juist de periode 1813-1815, het ontstaan van het Koninkrijk der Nederlanden, als beginpunt van de moderne Nederlandse geschiedenis. Dit was ook precies waar Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834), de architect van de Nederlandse restauratie, in de nadagen van 1813 op had aangestuurd. Hij had de ineenstorting van het Franse gezag en de terugkeer van een telg uit het huis van Oranje aangegrepen om een duidelijke streep te zetten onder het recente verleden. Onder het motto van vergeven en vergeten werd de herinnering aan de revolutie uit het publieke leven verbannen.

Dit beleid had zijn weerslag op de nationale geschiedschrijving die in de loop van de negentiende eeuw tot ontwikkeling kwam. Het hele Nederlandse revolutietijdvak kwam bekend te staan als een ongelukkig intermezzo. De patriottentijd vormde het dieptepunt van een proces van economisch verval en politieke stagnatie, de periode vanaf 1795 werd als 'Franse tijd' feitelijk buiten de nationale geschiedenis geplaatst. In zijn *Ongeloof en revolutie* uit 1847 omschreef Groen van Prinsterer de gebeurtenissen uit het revolutietijdvak als afschrikwekkend. Revolutionaire ideeën stelde hij gelijk aan een 'religie van het ongeloof'.⁷ Sommige negentiende-eeuwers, bijvoorbeeld J.R. Thorbecke en de historicus Robert Fruin, waren bereid het staatkundige belang van de Nederlandse Revolutie te erkennen, maar zij konden zich er niet toe zetten verder serieuze aandacht aan deze onverkwikkelijke periode te schenken.⁸

Aan het einde van de negentiende eeuw begonnen historici serieuzer onderzoek te doen naar het revolutietijdvak. Herman Theodoor Colenbrander publiceerde een reeks studies en bronnenpublicaties die het voor het eerst mogelijk maakte de politieke strijd beter te volgen.⁹ Hij omschreef deze periode weliswaar als 'de inleiding en voorwaarde van ons hedendaagsch volksbestaan', maar dit was volgens hem vooral te danken aan de inmenging van andere Europese grootmachten. Niettemin had Colenbrander de weg vrijgemaakt voor een geleidelijke herinterpretatie van het revolutietijdvak. Dat was bijvoorbeeld af te lezen aan het werk van Pieter Geijl en Jan en Annie Romein, die de patriottenbeweging en de Bataafse Revolutie meer gingen zien als oorspronkelijke, Nederlandse verschijnselen.¹⁰

Na de Tweede Wereldoorlog begon zich een verdere herwaardering van het revolutietijdvak af te tekenen. Door de verschrikkingen van het fascisme en de nieuwe tegenstellingen tussen Oost en West, veranderde de internationale geschiedschrijving over het revolutietijdperk ingrijpend. Europese en Amerikaanse historici wezen de achttiende-eeuwse revolutiegolf aan als een periode waarin de fundamenteën van het 'vrije Westen' werden gelegd. Democratie werd daar een belangrijk onderdeel van.¹¹ Het bekendste werk is het tweedelige *The Age of Democratic Revolution* van de Amerikaan Robert Palmer uit 1959 en 1964. Palmer duidde de Nederlandse patriottentijd aan als de belangrijkste democratische beweging in Europa vóór de Franse Revolutie.¹² Het werk van Palmer gaf het onderzoek in Nederland een flinke impuls. C.H.E. de Wit interpreteerde de gehele periode van 1780 tot 1848 als een continue strijd tussen aristocratie en democratie, eindigend in de overwinning van de laatste met de grondwetswijziging van 1848. De radicalere patriotten en Bataven werden zodoende wegbereiders voor de liberale grondwet van Thorbecke.¹³

Vanaf de jaren 1970 is de geschiedschrijving van het Nederlandse revolutietijdvak sterk beïnvloed door een aantal methodologische en theoretische vernieuwingen. Belangrijk, allereerst, is dat historici de Verlichting steeds meer zijn gaan zien als een breed gedragen, cultureel en intellectueel fenomeen dat in elk land een andere gedaante kon aannemen en tot bredere bevolkingslagen doordrong. Ook in de Republiek begonnen steeds meer burgers zich te interesseren voor de menselijke vooruitgang, de inrichting van de samenleving, wetenschap en kunst.¹⁴ Vooral genootschappen en spectatoriale tijdschriften waren ideale middelen om de verspreiding van het verlichtingsdenken te bevorderen. Veel van de onderwerpen die in de verlichte pers aan bod kwamen, werden later onderdeel van het revolutionaire hervormingsprogramma.¹⁵

Een tweede belangrijke ontwikkeling is de opkomst van de studie van 'politieke cultuur'. De politiek-culturele benadering rekent niet alleen de politieke machtsstrijd tot haar onderzoeksveld, maar ook de wijze waarop ideeën over politiek tot uitdrukking kwamen in geschriften, tradities, symbolen, literatuur, en zelfs fenomenen als feesten en emoties.¹⁶ De toegevoegde waarde van deze benadering laat zich goed illustreren aan de hand van het patriotse ideaal van burgerwapening, een ideaal waar Vreede zich actief voor inzette. Negentiende-eeuwse historici deden lacherig over de gewapende patriotten, die immers nauwelijks weerstand hadden kunnen bieden aan de Pruisische legers. Politiek-culturele historici hebben er echter op gewezen dat de gewa-

pende patriotten appelleerden aan een ideaal van betrokken en waakzaam burgerschap, een ideaal dat terugging op de klassieke oudheid.¹⁷

De opkomst van de politiek-culturele benadering hangt nauw samen met, ten derde, ontwikkelingen in de ideeëngeschiedenis, begripsgeschiedenis en de studie van het politieke denken. De Duitse historicus Reinhart Koselleck analyseerde en problematiseerde het idee van modernisering door onderzoek te doen naar de ontwikkeling van specifieke begrippen. Hij toonde aan dat talloze politieke en culturele begrippen in de periode 1750-1850 een nieuwe betekenis kregen, en dat deze periode daarom een belangrijke overbrugging vormde tussen de vroegmoderne en moderne tijd.¹⁸ De patriottentijd en Bataafse Republiek bleken periodes waarin politieke begrippen radicaal van betekenis veranderden. Niek van Sas heeft in een reeks belangwekkende studies, later gebundeld in *De metamorfose van Nederland* (2005), de Nederlandse *Sattelzeit* in kaart gebracht.¹⁹

Vanuit een andere invalshoek hebben ideeënhistorici zoals Quentin Skinner en John Pocock erop gewezen dat het politieke denken van de revolutionairen in de achttiende eeuw niet moet worden gezien als een doorbraak van het liberalisme, maar als een apotheose van het klassieke republikanisme. Deze 'politieke taal' was veel ouder en ging via Machiavelli terug op het werk van klassieke denkers als Aristoteles.²⁰ Voor vroegmoderne denkers in de klassiek-republikeinse traditie staan niet, zoals in het latere liberalisme, individuele rechten centraal, maar burgerlijke deugden. Politieke vrijheid kon alleen bestaan wanneer burgers actief betrokken worden bij het bestuur van de politieke gemeenschap. Andere kernideeën van het klassieke republikanisme zijn de corrumperende invloed van macht en weelde, de fundamentele instabiliteit van regeringsvormen en de opvatting dat een goede regeringsvorm bestaat uit een balans van monarchale, aristocratische en democratische elementen.

Met deze nieuwe methodes en inzichten zijn historici de afgelopen decennia stap voor stap het Nederlandse revolutietijdvak opnieuw in kaart gaan brengen. De bundels die verschenen rond de bicentenaire van de patriotse revolutie in 1987 droegen duidelijk de sporen van de politiek-culturele benadering.²¹ Stephan Klein bracht in een toonaangevende studie het republikeinse denken van de patriotten in kaart.²² Joost Rosendaal bestudeerde de patriotten die na 1787 naar de Zuidelijke Nederlanden en Noord-Frankrijk vluchtten.²³ Dat het klassiek-republikeinse denken ook in de Nederlandse Republiek invloedrijk was, is inmiddels onomstotelijk aangetoond door Wyger Velema.²⁴ Joris Oddens en Mart Rutjes hebben op hun beurt de politieke cultuur van

de eerste jaren van de Bataafse Republiek in kaart gebracht. Annie Jourdan en René Koekkoek overstegen in hun onderzoek de nationale kaders en toonden aan hoe de Nederlandse revolutionairen onderdeel waren van een trans-Atlantische uitwisseling van politieke ideeën, concepten en personen.²⁵ Al deze studies hebben overtuigend het hardnekkige misverstand ontzenuwd dat de patriotten en Bataven hun politieke ideeën klakkeloos overnamen van de Fransen. De Nederlandse revolutionaire politieke cultuur had beslist een eigen karakter. Vreede stelde dat al in 1796: 'Frankrijk heeft zich een constitutie gegeven voor Frankrijk, en wij moeten het trachten voor ons te doen.'²⁶

De uitvinding van democratie

Dit boek levert een bijdrage aan onze kennis van de geschiedenis van democratie in Nederland. C.H.E. de Wit was de eerste historicus die de strijd voor democratie in de Nederlandse Revolutie als uitgangspunt nam voor een uitgebreide studie. De Wit verdient erkenning voor het breken met de negentiende-eeuwse geschiedschrijving en voor het naar voren schuiven van de ideologische dimensies van het patriotisme.²⁷ Toch doet zijn rigide indeling tussen 'democraten' en 'aristocraten', en zijn focus op '1848' als eindpunt van deze strijd, geen recht aan de geheel eigen dynamiek die in de Nederlandse Revolutie op gang kwam. De revolutionaire ontwikkelingen rond 1800 moeten niet alleen worden gezien als een aanloop naar de latere liberale grondwet van Thorbecke. Daardoor dreigen de nuances, eigenschappen en vernieuwingen die de achttiende-eeuwse democratie onderscheidden van haar latere verschijningsvormen te verdwijnen. De Wits werk is ingehaald door de studie van het klassieke republikanisme, die juist de eigenheid en het dynamische karakter van het revolutietijdvak centraal stelt.²⁸

Voor een goed begrip van de democratische vernieuwingen tijdens de Nederlandse Revolutie moeten we ons allereerst realiseren dat 'democratie' geen eenduidige, tijdloze betekenis heeft. Democratie is een uiterst netelig begrip waaronder men, in heden en verleden, zeer uiteenlopende zaken heeft verstaan. De Engelse filosoof W.B. Gallie gebruikte democratie dan ook als voorbeeld van een *essentially contested concept*, een 'wezenlijk betwist begrip'. Daarmee bedoelde hij niet zozeer dat men doorgaans sterk van mening verschilde over de precieze betekenis van dit woord, maar dat democratie zelfs helemaal geen wezenlijke, eenduidige betekenis heeft.²⁹ De Franse politicoloog en historicus Pierre Rosanvallon verdedigt een soortgelijke stelling. Democratie heeft geen 'eindvorm' waarnaar ze zich in de loop van de

geschiedenis ontwikkelt.³⁰ We kunnen democratie dan ook alleen begrijpen wanneer we haar in haar concrete, historische verschijningsvorm bestuderen. Dit is bijvoorbeeld ook gedaan door de Britse historici Joanna Innes en Mark Philp. Zij stellen dat er aan het einde van de achttiende eeuw nog geen vastomlijnd beeld bestond van hoe democratie er institutioneel uit moest zien en dat de achttiende-eeuwse revolutionairen democratie dus opnieuw moesten 'uitvinden'. En dat gebeurde in het trans-Atlantische revolutietijdvak overal op uiteenlopende manieren.³¹

Klassiek republikanisme en democratie

In de vroegmoderne tijd vond het denken over democratie en volksinvloed plaats binnen de context van het klassieke republikanisme ('klassiek' omdat deze politieke taal via renaissancedenkers teruggaat op de klassieke oudheid). In het klassieke republikanisme staat de vraag centraal hoe een politieke gemeenschap het best kan worden ingericht. Het vertrekpunt is daarbij Aristoteles' opvatting dat de mens een sociaal wezen is dat het best tot zijn recht komt in een politieke gemeenschap. Een vrije staat of republiek kan alleen voortbestaan wanneer burgers bereid zijn hun eigen belangen ondergeschikt te maken aan het algemeen belang. Dat betekent dat de burgers actief bij het bestuur betrokken moesten worden en over de juiste kennis en deugden moesten beschikken. Een terugkerende zorg in het republikeinse denken is de angst dat de vrije politieke gemeenschap ten onder dreigt te gaan aan interne of externe gevaren. Politieke macht, pronkzucht en weelde hebben een corrumperende invloed op individuen en de gemeenschap als geheel.³² Het vrijheidsbegrip dat in het republikanisme centraal staat verschilt sterk van de definitie die in het negentiende-eeuwse liberalisme dominant werd, en waarin vrijheid wordt omschreven als de mogelijkheid voor de burger om onbelemmerd zijn geluk na te streven, waarbij de bescherming van zijn rechten en eigendommen door de staat wordt gegarandeerd.³³

Het klassieke republikanisme zette zich principieel af tegen een machtsconcentratie in één persoon of groep, maar dat maakte de stroming nog niet democratisch. Republikeinse denkers omarmden het idee van een gemengde regeringsvorm, waarin monarchale, aristocratische en democratische elementen aanwezig zijn. Een pure democratie was een onpraktische en bovenal onwenselijke regeringsvorm, en zou vroeg of laat vervallen in een staat van regeringloosheid.³⁴ Vroegmoderne denkers als Machiavelli en Montesquieu maakten een onderscheid tussen aristocratische en democratische republieken,

waarbij het politieke bestuur in handen was van een kleinere of grotere groep burgers die allemaal een onafhankelijke positie in de gemeenschap innamen. Sommige politieke denkers zagen in de Engelse constitutie een ideale balans tussen koning, House of Lords en House of Commons. In de zeventiende en achttiende eeuw meenden Nederlandse denkers dat er juist in de Republiek sprake was van een ideale mengvorm van aristocratische en democratische elementen: politieke ambten waren niet erfelijk en waren in principe toegankelijk voor geschikte burgers.³⁵ Ook de patriotten en Bataven werden in hun politieke denken verregaand door dit klassieke republikanisme geïnspireerd en beïnvloed.³⁶

In de loop van de achttiende eeuw kwam het klassiek-republikeinse denken onder druk te staan. Veel achttiende-eeuwers waren ervan overtuigd dat de Republiek in een staat van ernstig verval verkeerde (een terugkerende fixatie in het klassiek-republikeinse denken). Zij meenden dat de economische en maatschappelijke teruggang van de Republiek te wijten was aan corruptie, winstbejag, decadentie en zedeloosheid. Ook de verspreiding van nieuwe politieke inzichten die we kunnen associëren met de Verlichting had een grote invloed op het politieke denken. Een van de belangrijkste vernieuwingen was de uitleg die nu werd gegeven aan het concept volkssoevereiniteit, het idee dat alle politieke macht uiteindelijk afkomstig was uit de gemeenschap. Geïnspireerd door het werk van John Locke en Jean-Jacques Rousseau meenden patriotten als Pieter Vreede, Joan Derk van der Capellen tot den Pol en Rutger Jan Schimmelpenninck dat volkssoevereiniteit onvervreemdbaar was: het volk kon de uitoefening van de politieke macht weliswaar overdragen aan bepaalde instellingen of personen, de volkssoevereiniteit zelf ligt besloten in de boezem van het volk. De afspraken over de uitoefening van de macht waren in principe altijd voorwaardelijk en zelfs herroepbaar.³⁷

Het uitbreken van de Vierde Engelse Oorlog in 1780 stortte het land in een acute crisis. Vanaf dat moment kwam er een politiek debat op gang dat in zijn omvang, reikwijdte en diepgang zijn weerga niet kent in de Nederlandse geschiedenis. In duizenden pamfletten, tijdschriften en andere publicaties werden politieke en maatschappelijke vraagstukken uitgebreid besproken. De publieke opinie ging een centrale rol spelen in de politiek.³⁸ Daarnaast begonnen patriotten op veel plekken in de Republiek medezeggenschap op te eisen. Al snel was er sprake van een revolutionaire dynamiek, waarbij politieke ideeën en de razendsnelle veranderingen in de politieke praktijk elkaar over en weer beïnvloedden.

De heruitvinding van democratie laat zich aflezen aan de nieuwe terminologie die ingang vond in het achttiende-eeuwse politieke vocabulaire. Om uitdrukking te kunnen geven aan de nieuwe ideeën over de inrichting van een vrije republiek waren er nieuwe woorden nodig. Vanaf halverwege de jaren 1780 begonnen steeds meer patriotten zich te scharen achter het idee van een ‘volksregering bij representatie’, een representatieve democratie. De term zou in de Bataafse Republiek courant blijven als de belangrijkste omschrijving van de gewenste regeringsvorm. Vreede had de term in de zomer van 1782 gebruikt in een voetnoot in een pamflet, waardoor hij kan worden gezien als een van de allereerste gebruikers of mogelijk zelfs de uitvinder van de term. In deze voetnoot noemde hij een ‘volksregeering, bij een repraesentatie, die geëvenredigd is’ de ‘verkiezelijkste’ regeringsvorm.³⁹ Hoewel de term breed ingang zou vinden, bleef de precieze betekenis van het begrip aan discussie onderhevig en wierp het op zijn beurt ook weer nieuwe vragen op: Hoe verhielden volkssoevereiniteit, directe democratie en vertegenwoordiging zich tot elkaar? Hoe moest een vrije republiek worden ingericht? En hoe kon dit ideaal worden verwezenlijkt in de praktijk?

Radicale democratie

Robert Palmer heeft het revolutietijdvak weliswaar omschreven als een tijdperk van ‘democratische revoluties’, maar dat betekende niet dat democratie in deze periode een vanzelfsprekend of onomstreden begrip werd. De uitgesproken negatieve connotatie die gedurende de vroegmoderne tijd was verbonden aan de ideeën en woorden ‘democratie’ en ‘volksinvloed’, zou niet van de ene op de andere dag verdwijnen. De regeringsvorm had misschien een tijdje gewerkt in het klassieke Athene, voor een moderne natiestaat was dit model ongeschikt. Ook gedurende het revolutietijdvak bleef voor velen een negatieve zweem rond het woord democratie hangen. Het was dus helemaal niet vanzelfsprekend dat de revoluties tot een doorbraak van democratie zouden leiden.⁴⁰ In Amerika, Frankrijk en Nederland waren er aanvankelijk dan ook nauwelijks revolutionairen die uit naam van de democratie streden. In Nederland waren het eerder conservatievere tijdgenoten die spraken over ‘democratie’ of ‘democraten’, en zij deden dat om hun tegenstanders te diskwalificeren en anderen te waarschuwen dat zij met uiterst gevaarlijke ideeën in de weer waren.⁴¹ Burgers omschreven zichzelf liever als ‘patriotten’, ‘republikeinen’ of ‘revolutionairen’. Pas gaandeweg werden termen als ‘democratie’, ‘volksregering’ en ‘republiek’ inwisselbaar gebruikt.⁴²